

УДК 159.923.3

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-psy-2024-2-8>

АНАЛІЗ ЧИННИКІВ РОЗВИТКУ СУБ'ЄКТНОСТІ ЦИВІЛЬНИХ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Зінченко Олександр Володимирович,

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології і туризму
Київського національного лінгвістичного університету
ORCID ID: 0000-0003-4625-7533

Бабатіна Світлана Іванівна,

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології і туризму
Київського національного лінгвістичного університету
ORCID ID: 0000-0001-7241-2010

Метою статті є аналіз чинників розвитку суб'єктності цивільних під час війни. У публікації визначено теоретичну й практичну актуальність обраної тематики. У процесі дослідження використано такі теоретичні методи, як аналіз, узагальнення, моделювання. Проаналізовано наукові джерела, що висвітлюють проблему суб'єктності у психологічній науці. Суб'єктність визначено як характеристику активного впливу на зовнішню та внутрішню реальність, що передбачає трансформації ментальних моделей. Встановлено основні властивості цього психічного явища: самостійність, унікальність, самодостатність, готовність брати на себе відповідальність і діяти в кризових ситуаціях. З'ясовано, що розвиток суб'єктності цивільного населення в умовах війни в цілому визначається індивідуальною архітектурою психіки й соціальними чинниками. Проаналізовано вплив розвитку інтелекту й творчості на суб'єктну активність цивільних громадян у воєнний час. Акцентовано увагу на ролі критичного мислення в досліджуваних процесах. Охарактеризовано значення стресостійкості та самосвідомості. Здійснено опис біологічних чинників як основи збереження психічного здоров'я, зокрема типу нервової системи і фізіологічних показників нервових процесів. Надано загальні рекомендації стосовно оптимізації впливу означених чинників. У якості провідних соціальних чинників розвитку суб'єктності цивільних громадян під час війни визначено ситуації постійної загрози й невизначеності. Проаналізовано прояви інформаційного поля під час війни, що впливають на показники суб'єктності особистості. Увагу було зосереджено на таких блоках деструктивної інформації: висвітлення подій на фронті, процесів внутрішньої та зовнішньої політики. Описані інформаційні тенденції впливають на розвиток суб'єктності цивільних громадян. Визначено значущість безпосереднього соціального оточення особистості для вияву суб'єктної активності в ситуації воєнного часу. Зроблено висновки відповідно до отриманих результатів дослідження. Зазначено подальші перспективи дослідження проблематики, що полягають у підготовці емпіричних досліджень змін суб'єктності цивільних у період війни.

Ключові слова: суб'єктність, суб'єкт, цивільне населення, війна, чинники розвитку суб'єктності, життєві цілі.

Zinchenko Oleksandr, Babatina Svitlana. Analysis of the factors of development of civilian subjectivity during the war

The purpose of the article is to analyze the factors of development of civilian subjectivity during the war. In the article, the theoretical and practical relevance of the chosen topic has been determined. In the course of the research, the following theoretical methods are used: analysis, generalization, and modeling. The scientific sources that highlight the problem of subjectivity in psychological science are analyzed. Subjectivity is defined as a characteristic of active influence on external and internal reality, which involves the transformation of mental models. The main properties of this psychological phenomenon are established: independence, uniqueness, self-sufficiency, readiness to take responsibility and act in crisis situations. It has been established that the development of the subjectivity of the civilian population in wartime is generally determined by the individual architecture of the psyche and social factors. The impact of the development of intelligence and creativity on the subjective activity of civilians in wartime has been analyzed. The role of critical thinking in the studied processes is emphasized. The importance of stress resistance and self-awareness is characterized. It has been described the biological factors as

the basis for maintaining mental health, in particular, the type of nervous system and physiological indicators of nervous processes. General recommendations for optimizing the impact of these factors have been provided. The situations of constant threat and uncertainty are identified as the leading social factors in the development of civilian subjectivity during the war. The manifestations of the information field during the war that affect the indicators of personality subjectivity have been analyzed. Attention is focused on the following blocks of destructive information: coverage of events at the front, domestic and foreign policy processes. The described information trends affect the development of subjectivity of civilians. The significance of the immediate social environment of the individual for the manifestation of subjective activity in a wartime situation has been determined. Conclusions are drawn according to the results of the study. Further prospects for studying the issue, which consist in the preparation of empirical studies of changes in the subjectivity of civilians during the war have been indicated.

Key words: *subjectivity, subject, civilians, war, factors of subjectivity development, life goals.*

Вступ

Війна – жахлива трагедія, що назавжди змінила життя українського народу після 24 лютого 2022 року. Постійний стрес, тривога, депресія стали звичайним емоційним фоном реалій воєнного часу. Банально, але попри всі труднощі й небезпеки, життя триває, що залишає лише один справді продуктивний варіант – продовжувати жити, досягати цілей, робити правильні вибори в складний час, брати відповідальність за власне життя. Усі перераховані аспекти стосуються феномену, що відомий у психологічній науці під назвою «суб'єктність». Дослідження цього психічного явища значно актуалізувалися в останні десятиліття, коли гуманістичні тенденції в суспільстві й науці стали більш популярними. Це виявляється в зростанні кількості наукових праць з означеної тематики (О. Бондаренко, В. Галузяк, О. Галян, П. Дітюк, С. Кузікова, Д. Мещеряков, М. Назар, М. Павлюк, І. Рябець, М. Смульсон, О. Штепа та ін.). Утім дослідження суб'єктності часто не виходять за межі теоретичного поля й залишаються в руслі загальнотеоретичного, філософського аналізу. Проте жодне психічне явище, зокрема й суб'єктність, неможливо розглядати ізольовано поза соціокультурним контекстом. Ураховуючи актуальну ситуацію в країні, сутність і розвиток суб'єктності особистості необхідно вивчати у світлі подій військового часу. Також слід диференціювати особливості життя військових і цивільного населення під час війни. Зазначимо, що такі дослідження майже відсутні в психологічній науці, що конкретизує актуальність заявленої наукової проблематики. Крім того, теоретичний аналіз особливостей та чинників розвитку суб'єктності цивільних у воєнний час створює фундамент для методологічно обґрунтованих емпіричних досліджень проблематики й подальшого розроблення програм психологічної допомоги під час війни.

Відповідно до зазначених аспектів *метою статті* є аналіз чинників розвитку суб'єктності цивільних під час війни.

Матеріали та метод

Пропоноване дослідження передбачає використання комплексу теоретичних методів. Аналіз наукових джерел є провідним інструментом цієї наукової розвідки. Він зосереджувався на результатах сучасних досліджень суб'єктності в психологічній науці. Важливими методами є узагальнення (дозволяє зробити висновки з проведеного аналізу) й моделювання, орієнтоване на створення цілісного теоретичного опису чинників розвитку суб'єктності цивільних у контексті війни.

Результати

Проблема суб'єктності є однією з найбільш перспективних у сучасній психологічній науці, оскільки її вивчення дозволяє конкретизувати шляхи розкриття й продуктивного розвитку особистості. О. Галян констатує значне зростання актуальності дослідження явища в багатьох наукових галузях, особливо психології [3]. І. Рябець фіксує велику кількість методологічних підходів щодо досліджуваної проблеми [7]. Актуальними й сучасними є погляди М. Смульсон, яка разом з колегами приділяла багато уваги дослідженню понять «суб'єкт» і «суб'єктність». Зокрема, суб'єкт трактується як носій ментальної моделі світу, тобто людина, здатна до актив-

ного інтелектуального пізнання світу. Відповідно, суб'єктність інтерпретують як характеристику активного впливу на зовнішню та внутрішню реальність, що передбачає трансформації наявних ментальних моделей. Відповідно, цей феномен є одним з ключових критеріїв особистісної зрілості й характеризується такими властивостями, як самостійність, унікальність, самодостатність, готовність брати на себе відповідальність і діяти у кризових ситуаціях [8]. Д. Мещеряков характеризує явище суб'єктної активності як умотивовану, інтелектуально обґрунтовану діяльність, що базується на особистих інтересах і реалізується в межах досягнення самостійно визначених цілей і розв'язання задач [5]. Такі думки відповідають підходу М. Павлюк, згідно з яким основними характеристиками суб'єктності є досягнення цілей, а також зв'язок із системою ціннісних орієнтацій [6].

Схожі думки знаходимо в інших науковців. Зокрема, С. Кузікова розглядає феномени суб'єкта й суб'єктності в контексті потреби й здатності особистості до саморозвитку в різних соціальних сферах [4]. О. Штепа зазначає, що складовими суб'єктної активності є особистісні переконання, система цілей, життєві компетенції, життєва стійкість. З огляду на це авторка вважає за доцільне аналізувати суб'єктність разом з поняттям «психологічна ресурсність» [9]. В. Галузьяк виокремлює такі основні риси суб'єктності: активність, рефлексійність, автентичність, вільний вибір, креативність, вплив на дійсність, сформована волева структура, здатність брати відповідальність за свої вчинки [2]. Цікавим є підхід О. Бондаренка, який аналізує суб'єктність в етичному вимірі. Науковець трактує феномен як здатність до реалізації екзистенційної потреби бути особистістю в контексті різних соціальних спільнот і набуття індивідуальних смислів [1]. Узагальнюючи зазначені думки, можемо стверджувати, що спільним у розумінні досліджуваного явища є орієнтація на мету, творення себе, фокус на системі цінностей, зв'язок із самосвідомістю, самореалізація.

Розглядаючи розвиток суб'єктності особистості в умовах війни, потрібно розуміти його детермінованість зовнішніми й внутрішніми чинниками. Ми не претендуємо на вичерпне вивчення предмета дослідження, але доцільно запропонувати оглядовий аналіз проблеми. При цьому варто зауважити, що про повноцінну суб'єктність ми можемо говорити з початком повноліття.

Суб'єктивні чинники розвитку суб'єктності відображають конкретні характеристики психіки, що впливають на досліджуване явище. Ці психічні феномени можуть також розглядатися як властивості суб'єктності. Проаналізуємо специфіку їх прояву в умовах війни.

1. *Розвиток інтелекту* впливає на ефективність продуктивного перетворення дійсності в контексті розв'язання життєвих задач. Умови воєнного часу ставлять складні завдання як перед цивільним населенням, так і перед військовими, що потребують адекватного розв'язання за обмежений час. Тому в період війни зростає значення швидкості й гнучкості інтелектуальних процесів. Серед метакогнітивних інтеграторів інтелекту виключна актуальність під час війни належить рефлексії. Зміна соціальних обставин після 24 лютого визначила необхідність перегляду власних внутрішніх ресурсів і ставлення до себе в нових умовах, що вимагає розвинутої рефлексії. Інтелектуальна оцінка ситуації передбачає трансформацію ментальних моделей світу в контексті змін у соціумі. Саме якість інтелекту відіграє одну з ключових ролей у подоланні відомої суперечності – «жити під час війни, неначе війни немає». Проблема проявляється у формуванні нових поведінкових програм, заснованих на прогнозуванні подальших власних дій і змін навколишнього світу, що є одним з базових елементів суб'єктності. Прогностична функція інтелекту в умовах війни часто не реалізується ефективно й проявляється через межові емоційні оцінки (наприклад, «війна скоро завершиться, і все буде добре» або «ми обов'язково програємо, і далі буде лише гірше»). У контексті суб'єктності під час війни важливим елементом є критичне мислення, що забезпечує адекватну оцінку та реагування на інформаційне поле суспільства, особливо в межах засилля фейків та дезінформації. Саме тому важливим напрямом роботи є організація тренінгів з інформаційної грамотності, спрямова-

них на формування відповідних інтелектуальних інструментів аналізу воєнних подій. Водночас варто констатувати, що без особистої мотивації й позитивного емоційного ставлення такі заходи є безперспективними, оскільки не можуть забезпечити належного ефекту. Справді, правила інформаційної гігієни й критичного мислення доволі прості, але без готовності їх застосовувати в діяльності вони залишаються просто непотрібним багажем даних.

2. *Творчість* є обов'язковим чинником становлення суб'єктності, що забезпечує формування нових поведінкових реакцій у контексті зміни соціальної ситуації. З іншого боку, творчість у різних сферах може бути засобом самореалізації під час війни (поезія, створення картин, блогерство тощо). Важливо, щоб продукти творчої діяльності особистості реалізовувалися в контексті загальних суспільних тенденцій, а не розглядалися як механізм втечі від реальності. Варто також акцентувати увагу на необхідності гармонійного поєднання творчого осмислення життєвих проблем і їх раціонального аналізу для ефективної діяльності в екстремальних ситуаціях.

3. *Стресостійкість* – глобальний чинник і характеристика суб'єктності, що особливо актуалізується під час війни. Ця особистісна характеристика дозволяє стабілізувати негативні емоційні прояви (тривогу, депресію, фрустрацію), що особливо актуалізуються в кризові періоди. Відповідно, дестабілізація емоційної сфери заважає особистості ефективно використовувати інтелект і творчо реагувати на події. По суті описаний чинник визначає відому тріаду реакції в ситуації стресу: 1) «бийся» – активний вплив на обставини, прагнення змінити реальність (мобілізація до армії, волонтерство, активна життєва позиція в інформаційному просторі, переважання активних емоцій); 2) «біжи» – максимальне дистанціювання від небезпеки (еміграція, постійне переживання страху й тривоги); 3) «замри» – активація механізму «втечі від реальності», що проявляється в прагненні «жити, як до війни». В умовах воєнного часу можуть спостерігатися суттєві зміни резильєнтності – людина, що стійко реагувала на життєві труднощі і була успішною в мирний час, може демонструвати розгубленість і депресивні прояви. Особливо це проявляється в процесі суттєвої зміни простору особистого комфорту (втрата житла, вимушене переселення, можливість мобілізації, погіршення фінансово-економічного стану). Зростає необхідність активізації вольової сфери особистості. Підвищення стресостійкості у воєнний час вимагає цілеспрямованої роботи над собою. Використання цілеспрямованих програм підвищення емоційної стійкості може мати проблеми, що вже були описані вище в процесі аналізу конструкту інтелекту: людина не зможе змінитися, якщо не буде системних змін у процесах самоусвідомлення.

4. *Самосвідомість особистості* визначає широкий спектр феноменів (ставлення до себе, самооцінку, Я-концепцію, самоповагу та ін.). Рівень усвідомлення себе є інтегративним чинником суб'єктності особистості, що визначає активність інших психічних сфер. Розуміння себе, ставлення до себе, самоповага визначають перш, ніж емоційно-вольові реакції в життєвих ситуаціях. Чесна відповідь на екзистенційне питання «Хто Я?» після 24 лютого 2022 року вже не забезпечує формування повноцінної суб'єктності. Ключове питання сучасних реалій, що визначає продуктивні зміни ментальної моделі, виглядає як «Хто Я під час війни?»

5. *Біологічний чинник* охоплює широке коло феноменів (тип і фізіологія нервової системи, соматичні хвороби, вроджені дефекти тощо), що визначають суб'єктну позицію. Цей чинник слід аналізувати диференційовано. З одного боку, окремі аспекти біологічної підструктури особистості можна формувати й контролювати. Зокрема, виховання темпераменту має будуватися на компенсуванні слабкостей акцентуванням на сильних аспектах психіки. Водночас є біологічні чинники, що дестабілізують психіку, і їх неможливо подолати без кваліфікованої психотерапевтичної або психіатричної допомоги. Тут необхідно звернути увагу на вживання антидепресантів – препаратів, що допомагають зафіксувати баланс нейромедіаторів і стабілізувати емоційну сферу. Такі медикаменти мають уживатися лише за відповідного нагляду лікаря й рецептурного обґрунтування. Описана тема є особливо актуальною під час війни, коли

депресивні й стресові реакції можуть зростати за експонентою. Медикаментозна стабілізація емоційної сфери може часто проявлятися в таких деструктивних стратегіях: 1) безконтрольне вживання препаратів на основі самолікування без консультації з лікарями і відсутності базової обізнаності в елементарних медичних питаннях (наприклад, можуть використовуватися сильні седативні препарати або навіть плацебо, що жодним чином не впливають емоційну стабілізацію); 2) упереджене ставлення до психотерапевтичної й психіатричної допомоги медикаментозного характеру, засноване на стійких соціальних стереотипах. Обидва поведінкових підходи негативно впливають на емоційний стан особистості й можуть руйнувати суб'єктну активність.

Об'єктивні чинники розвитку суб'єктності під час війни охоплюють специфічні характеристики соціуму:

1. *Ситуація постійної загрози життю і здоров'ю* – це своєрідний соціальний фон війни, що відображає системне порушення безпекових потреб суспільства. Такі тенденції загострюють стресові реакції та погіршують емоційну стійкість, але водночас створюють додаткові умови для розвитку високої суб'єктної активності. Саме в обставинах відчуття перманентної небезпеки актуалізується проблема складних виборів, що передбачає збереження ціннісної структури. Вектор індивідуальної реакції в цьому випадку залежить від суб'єктивної структури людини. Знову варто згадати відому формулу: «бий – тікай – замри», що особливо рельєфно проявляється в ситуації війни.

2. *Ситуація соціальної невизначеності* – відсутність чітких життєвих орієнтирів, що унеможлиблює впевненість у власному житті. Дуже гостро позначається на розвитку суб'єктності, оскільки визначає нестабільність системи життєвих цілей через динамічну зміну життєвих обставин. Образ майбутнього результату постійно змінюється і навіть руйнується, тому що війна кожного дня ставить нові виклики різноманітного характеру. У цьому контексті важливо фіксувати систему близьких цілей з подальшим їх досягненням, що хоча б мінімально дає відчуття контролю над власним життям.

3. *Інформаційний простір* у контексті війни характеризується високим впливом дезінформації, фейків, інформаційно-психологічних операцій. Усі ці тенденції створюють додаткове навантаження на психіку, продуктивність діяльності й суб'єктність особистості. Основним джерелом цих процесів є інтернет. На нашу думку, можна виділити кілька деструктивних тематичних блоків інформаційного поля війни, що особливо впливають на психічні показники громадян: 1) інформація, що оцінює ситуацію на фронті (експертні думки, «інсайди очевидців» тощо) – небезпечними в цьому випадку є крайні тенденції («дуже добре» або «дуже погано»), що негативно впливають на емоційну сферу, викликаючи тривогу, депресію, розчарування, безпідставну надію з подальшим руйнуванням позитивних очікувань; 2) інформація про внутрішні проблеми в країні, заснована на фактах з додаванням маніпуляції й викривлення інформації, формує умови для тотального розчарування з приводу актуальної політики держави; 3) інформація про світові події – загальна ідея цього блоку полягає у формуванні уявлення про зраду міжнародних партнерів і невідворотність перемоги ворога. Ключовим інтелектуальним інструментом реагування на описані виклики є критичне мислення.

4. *Безпосереднє соціальне оточення особистості* – сім'я, друзі, колеги, одногрупники, товариші по спільному хобі. Цей чинник відображає соціально-психологічні процеси в групах найближчого оточення. Ключовим аспектом тут є домінантний емоційний фон спільноти. Ці тенденції визначають переважання позитивних чи емоційних переживань у соціальній групі. Особливо актуальними є стосунки в сім'ї, де формується єдине ціннісне поле, що має суттєве значення для розвитку характеристик суб'єктності. Важливим у контексті описаного чинника є формування відчуття взаємопідтримки в соціальних групах. Найбільш продуктивним у плані суб'єктної активності є така соціальна взаємодія, що поєднує емоційну стабільність і реалістичну оцінку актуальної воєнної й суспільної ситуації.

Висновки

У межах нашого дослідження суб'єктність характеризується як вияв активного впливу на зовнішню та внутрішню реальність, що супроводжується зміною ментальних моделей і характеризується такими властивостями, як самостійність, унікальність, самодостатність, готовність брати на себе відповідальність і діяти в складних життєвих ситуаціях. Розвиток суб'єктності цивільного населення в умовах війни визначається індивідуальною архітектурою психіки й соціальними чинниками. Ключовими суб'єктивними чинниками розвитку суб'єктності в період війни є розвиток інтелекту, творчість, стресостійкість, самосвідомість, біологічні характеристики людини. Усі перераховані компоненти психіки відображають рівень продуктивності перетворення дійсності відповідно до ціннісних орієнтацій та актуальних життєвих цілей з урахуванням кризових обставин. Соціальне середовище впливає на структуру суб'єктності цивільного населення через ситуації постійної небезпеки й невизначеності, деструктивні процеси інформаційного простору, безпосереднє соціальне оточення. Зауважимо, що розглядати ці групи чинників ізольовано некоректно, оскільки їхній вплив на психіку цивільних реалізується в комплексній взаємодії. Подальші перспективи дослідження проблематики вбачаємо в підготовці емпіричних досліджень змін суб'єктності цивільних у період війни.

Література:

1. Бондаренко О. Ф. Суб'єктність як етичний вимір: у пошуках вітчизняної традиції у психотерапії. *Людина. Суб'єкт. Вчинок: філософсько-психологічні студії*. Київ : Либідь, 2006. С. 52–70.
2. Галузьяк В. М. Сутнісні ознаки суб'єктності особистості. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки* : зб. наукових праць. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. № 6 (30). Ч 1. С. 262–267.
3. Галян О. Суб'єктність особистості: ретроспектива поглядів та перспектива втілення в педагогічний процес. *Психологія особистості*. 2017. Вип. 8 (1). С. 59–67.
4. Кузікова С. Б. Особистість у розвитку: потенціал суб'єктності як модус самозмінювання. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки : збірник наукових праць*. Херсон : Херсонський державний університет, 2016. Том 1. Вип. 1. С. 53–58.
5. Мещеряков Д. С. Технології розвитку суб'єктної активності. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Психологічні науки*. 2018. № 3(11). С. 210–225.
6. Павлюк М. М. Суб'єктність у контексті самостійності особистості. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України*. 2016. Том XI. Вип. 14. С. 109–119.
7. Рябець І. В. Науково-теоретичний аналіз категорій «суб'єктність» та «суб'єктність майбутнього фахівця». *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. 2014. Додаток 1 до Вип. 27. Т. VIII (41). С. 317–322.
8. Смульсон М. Л., Мещеряков Д. С., Назар М. М., Дітюк П. П. Концепція проектування віртуального освітнього простору з потенціалом розвитку суб'єктності дорослих. *Технології розвитку інтелекту*. 2023. Том 7. № 1 (33).
9. Штепа О. Психологічна ресурсність у структурі суб'єктності особистості. *Проблеми сучасної психології : збірник наукових праць*. 2015. Вип. 27. С. 661–775.